

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 17 (16475)

2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 9,
суббота

Ат салган
шагы 18.00

Садар өртээ
3 рубль.

ЧАА НАЧАЛЬНИК-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Россия Федерациязының Федералдыг айыыл чок чорук албанының эргелелинин директорунун дужаалы-биле РФ-тиң Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинин начальнигинге полковник Александр Петрович Вяткинни томуйлаан.

Тыва Республиканың Президентизи – Чазак Баштыны Ш.Д.Ооржакка чаа томуйлаткан начальник А.П.Вяткинни РФ-тиң Федералдыг Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының эргелелинин төлээзи полковник В.А.Шишов февраль 6-да таныштырганын дыңнаткан болгай бис.

Ынчан А.П.Вяткиннин допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын кысказы-биле чугаалап берген.

Таныштырылга үезинде А.П.Вяткин Ш.Д.Ооржакка Пермь область дугайында фотоальбомну тывыскан. Шериг-оол Дизижилович фотоальбомну хүлээп алгаш, өөрүп четтиргенин илереткеш, Тыва биле Пермь областың аразында экономиктиг харылзаалар шагдала эгелээнин айыткан.

Александр Петровичиниң журналистерге дыңнатканын езугаар алырга, ооң кадайы — школада математика башкызы, ийи оолдуг, улуу федералдыг айыыл чок чорук албанының академиясында өөренип турар.

ЧУРУКТА: Ш.Д.Ооржак биле А.П.Вяткин таныштырылга үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың январь 4-те № 82/344 доктаалы-биле бадыйлаан Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын эрттирерде, кандидаттарның, бүрүткээн кандидаттарның соңгулда фондуларын тургузар болгаш чарыгдаар чурумнуң дугайында инструкцияга № 7 капсырылга.

2002 чылдың март 17-де болур Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның соңгулда фондуларынга кирген акша-хөреңгиниң түңүнүң болгаш чарыгдаанының дугайында
МЕДЭЭ

(Россия Федерациязының Ажаалга банкызының медээзи-биле)
2002 чылдың январь 28-те байдал-биле

Бүрүткээн кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады	Шупту кирген акша (рубль)	Чарыгдааны	Артканы
1. Вусатый Виктор Васильевич	—	—	—
2. Даржаа Вячеслав Кууларович	17200	—	17200
3. Кашин Александр Юрьевич	20310	20300	10
4. Кара-оол Шолбан Валерьевич	—	—	—
5. Ооржак Шериг-оол Дизижилович	220000	175000	45000
6. Ондар Николай Алдын-оолович	—	—	—
7. Пивоваров Станислав Николаевич	15100	15000	100
8. Шыырап Биче-оол Сундуевич	15100	15000	100
Шупту	272610	210300	62310

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар
Л.М.ЯКУШКИНА.

ТР-ниң Чазаанда

КАДРЛАРНЫ БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Чазааның февраль 7-де болган хуралына бир дугаарында кадрлар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазак Баштынының бирги оралакчызы В.М.Оюнуң шөлээже үнгени-биле холбаштыр ТР-ниң Чазак Баштынының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседирин ТР-ниң Чазак Баштынының оралакчызы Валерий Шагдыр-оолович Оюнга хүлээдир дугайында доктаалды хуралга хүлээп алган.

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга К.К.Кууларны томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Чазак кежигүннери кандидатураны чүүлдүгүнүп деткээн. ТР-ниң Президентизи – Чазак Баштыны Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Аныяктар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Кызыл-оол Калдар-оолович Кууларны томуйлаар дугайында Чарлыкка атты салган.

Ол мооң мурнунда ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызынга ажылдап турган бо албан-хүлээлгезинден ону хостаан.

ЯНВАРЬДА АЖЫЛДААНЫ

ТР-ниң Чазаа ай санында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын анализтеп, чедишкиннерни демдегелеп, четпестерни эдериниң хемчеглерин тодарадыры чаңчыл болу берген.

Бо Чазак хуралына 2002 чылдың январьда республиканың ажыл-ишчилери канчаар ажылдаанын түңнөп чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны ТР-ниң экономика сайыды С.Н.Сапова кылган. Үлетпүр продукциязының хемчээли январьда 107 млн. рубль болган, эрткен чылдың ол үезинден 30,1 млн. рубль көвүдээн. 2001 чылдың январьдан 13 бүдүрүлгө бүдүрүлгө хемчээлин өстүргөн. Ынчалза-даа 8 бүдүрүлгө бо көргүзүгнү кудулаткан.

Көдээ ажыл-агыйның бүгү хевриниң ажыл-агыйлары про-

дукция бүдүрериниң хемчээлин эрткен чылдың январьдан кудулаткан. Амгы үеде малды кыштан хүр ажыраар, часкы хову ажылдарына киржир техниканы септээр ажылдарны чорудуп турар.

Кол капиталга инвестицияның хемчээли 21,1 млн. рубль болган, 2001 чылдың январьдан 2,4 катап көвүдээн. Дыка хөй тудуг объектилерин тудары чедишкинниң уламчылалышан. Тураның № 2 школазының немелде тудуун, «Тудуг кезектер» бүдүрүлгезиниң ыяш болбаазырадыр цегин, Арыг-Үзүүнде туберкулезтан аараан уругларга школа-интернатты февральда ажылгалга кириреринге белеткеп турар.

Чурттакчы чоннун боттуг орулгазы эрткен чылдың бо үезинге денээрге, 15,9 хуу өскөн.

Үлетпүрде болгаш көдээ ажыл-агыйда илерээн четпестерни дарый чайладырынче Чазак кежигүннери кол кичээнегйни угландырган.

Ш.Д.Ооржак чугаалашкан айтырыгның түңнелин үндүрүп тургаш, карылгалыг үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылын ханы анализтээр, январь айның түңнелдерин яамаларның коллегия хуралдарына бүгү талалыг сайгаргаш, четпестерни эдериниң хемчеглерин ажылдап кылгаш, ону боттандыраар даалганы берген.

ЧАА ХЕМЧЕГЛЕР

Кожууннарның, Кызылдың, Ак-Довурактың бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтеринге, организацияларына, чурттакчыларына 2001 чылда ТР-ниң Чазааның кылып чоруткан ажылының Отчедун таныштырганының түңнелдерин Чазак хуралына чугаалашкан. Отчетту сайгарып чугаалажырына чон кончуг идепкейлиг киришкен. Олар хөй саньыг шүгүмчүлөдиг саналдарын берген, сүмелерни кирирген, дилеглерни кылган. Оларны күүседери-биле ТР-ниң Чазаа хемчеглерни ажылдап кылган, ону Чазак хуралына чугаалашкан, бадыйлаан. Оларны амьдыралга боттандыраары-биле хамаарышкан яамалар, комитеттер болгаш ведомстволар ажылдап эгелээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫ

ТР-ниң парлалга болгаш информация комитединиң коллегия хуралына республиканың, кожууннар аразының солун, сеткүүлдериниң эрткен чылда ажылын түңнөп чугаалашкан. 2001 чылда кол болушкуннар: РФ-тиң Федералдыг хуралының Күрүне Думазыңче соңгулданың белеткели болгаш эрттирилгезин, ТАР-ның 80 чыл оюн, С.К.Токаның 100 харлаанынга тураскааткан материалдарны делгеренгей чырытканын демдеглээн. Солуннарның арынарына Тыва Республиканың Чазааның чыл санында Отчеду болгаш Президентиниң Айыткалы, экономиктиг сайзырал, ниити-политиктиг амьдырал, эртем болгаш өөредилге, кадык

камгалал, культура болгаш спорт, чоннун социал камгалалының дугайында материалдар парлаттынган турган.

“Тувинская правда”, “Шын” солуннарның редакцияларының, Тываның ном үндүрер черинин, республика типографиязының ажылында экижишкиннерни демдегелеп, Танды, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргалары кожуун солуннарына деткимчени берип турарын, Барыын-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожуун чагыргалары кожуун солуннарына деткимче бээр туржук, ук солуннарга чоруткан акшаларны өскээр чарып турарын коллегияга демдеглээн.

Айлаң ДАРЖАА.

Сөөлгү шакта

- ◆ Беслан Кантемиров Чечняның чазак даргазының оралакчызы болбушаан, парлалга болгаш информация сайыды албандужаалга ажылдаар деп, Чечняның чагырга баштыңы А.Кадыров дыңнаткан.
- ◆ Эрткен үш чылдарда Афганистанга көстүп көрбээн берге кандаашкын уламчылап келген. Бо кыжын ында кажангызындан-даа кылын хар чагган, дагларда оруктар дуглалган. Ынчангаш суг Айт чылы үнүш-дүжүт алырынга буюнын чедирер деп, афганнар бо хүннерде чүдүп турар.
- ◆ Курилдерде 4 ортулук дугайында чугаа Японияда калбарып турар. Бо айтырыгны далаштыг шиитпирлээр арга чок, ынчангаш май ортан үезинде РФ-тиң Президентизи В.Путин-биле чугаалажышкыннар үезинде база чугаалажыр бис деп, Японияның премьер-министри Коудзими дыңнаткан.
- ◆ Израильдин премьер-министри Ариэль Шарон АКШ-та чеде берген. Президент Д.Буш-биле ужурашкан.
- ◆ РФ-тиң Чазааның ээлчеглиг хуралына күрүне өнчүзүн ажылдап турарының айтырынын шындыгы чугаалашкан. Чазак Даргазы М.Касьянов четпестерни дорт айыткаш, ап чорудар хемчеглерни дыңнаткан.
(Агентилелдер медээлеринден).

Чазак Отчедунга хамаарыштыр

ЧОННУҢ ҮНЭЛели — «ЭКИ» ДЕМДЕК

Тыва Республиканың Чазааның чыл бүрүде кылып чоруткан ажылының отчедун чурттакчы чонга таныштырары, ону сайгарары, орта үнелел бээри чаңчыл болу берген.

2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин дугайында Тыва Республиканың Чазак Отчедун «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлааш, ону чон таныжып алыры-биле сумуларга, кожууннарга, хоорайларга дүрген чедирген. Отчет парлаан солуннарны хөй тиражыг кылдыр таратканындан чон оон-биле баш бурунгаар таныжар, сайгарып көөр аргалыг болган.

ТР-ниң Чазаа чурттакчы чонга Отчетту таныштырар бөлүктөр тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ында 140 кижини составтыг 18 бөлүктү тургузарын айыткан. Оларны ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары, ямыларның сайыттары, күрүне комитеттеринин даргалары удуртурун дааскан. Бөлүктөргө составынга эрге-хоойлу камгалаар, экономика, саң-хөө, пенсия, үндүрүг органның болгаш өске-даа ажыл-агый адырларының харысалгалыг ажылдакчылары, тускай эртемниглери кирген. Чазак Аппаратының организастыг эргелели бөлүктөргө республикага, кожууннарга хамааржыр чугула херектиг сан-түннерни, материалдарны белеткеп берген. Отчетту канчаар таныштырарының, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырының талазы-биле сургаалдалыг хуралды Чазак деннелинге эрттирген.

Бөлүктөргө кежигүннери республиканың бүгү чурттакчылыг суурларына, күш-ажылчы коллективтеринге Чазак Отчедун таныштырган. Адаа ажыл-ишчилер, чурттакчы чон кончуг идепкейлиг киришкен. Отчетту таныжып чугаалажырынга, сайгарарына 15641 кижини олорушкан, оларның иштинден 1377 хамааты бо документиге хамаарыштыр саналдарын берген. 1213 айтырыгны салган. Чоннун сонуургаан айтырыгларына чогуур харыяларны бөлүктөргө кежигүннери берген.

Чоннун берген саналдарындан, салган айтырыгындан

анализти кылып көөрге, дараазында мындыг чүүлдерже олар кичээнгейни салып турары илерээн: кем-херек үлгедийш-киннеринге, мал оорунга удур эрге-хоойлу камгалаар органның четпес ажылы, уруглар пособиезин төлөвейн турары, коммунал ачы-дуза чедирилгезинин төлөвиринин улгатканы, көдээ ажыл-агыйда байдалдың сандаргай чоруу, уруглар, кадык камгалал албан черлеринде кадык, чымчак дериг-херекселдернин эргижирээни, чедишпези, ажыл чоктарнык, ылагыя аныяктарның аразында көүдээни.

Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылда кылып чоруткан ажылынга кандыг үнелелди бергенин талазы-биле чамдык хамаатыларның саналдарындан үзүндү-нү борта кирип болур.

Өвүр кожууннун Саглы сумузунун чурттакчызы В.С. ООРЖАК мынча дээн: «ТР-ниң Чазааның ажылы чыл келген тудум-на экижип ораны чон эскерип турар. Президентинин чон-биле харылаазаы эки. Үргүлчү кожууннарны, сумуларны кезип, чоннун амыдыралын экижидер дээш шудургу ажылдап турар. Социал адырның албан черлери чогумчалыг ажылдап эгелээн. Бүдүрүлгелер, көдээ ажыл-агый хөгжүп, бурунгаар базымны кылган. Ынчангаш Чазактын ажылынга «эки» деп үнелелди бээр мен».

Мөңгүн-Тайга кожууннун «Мөген-Бүрөн» совхозтун экономизи Ю.О. ӨСКЕННИЦ чугаалааны болза: «Чазактын кылып чоруткан ажылын эки деп үнелээр мен. Бистиң девискээрде мал оору көвүдээн, Алтайдан, Моолдан, республиканың барыны кожууннарындан келген оорлар ону кылып турар. Мал оорлары-биле демиселди күштелдирер ажылды чорударын Чазактан дилеп турар мен».

Би-Хемде Хадың суму чагыргазының даргазы Ю.Д. БИЧИИЖИКТИҢ айытканы болза: «Чазактын Отчедунга «эки» демдекти салыр мең. Мал оору-биле демиселди күштелдирер өйү келген. Чазак Баштыңының оралакчылары чон ортузунче кирбейн, оларның-биле ужуражылгаларны эрттирбейн келгени четпес. Чон ортузунда тайылбыр ажылы багай, ону идепкейжидери чугула».

Таңдыда Дүрген суурнун чурттакчызы В.Н. ХУРАГАН-ООЛ саналына демдеглээни мындыг: «2000 чылда Чазак Отчедун таныжып турар үеде

бистиң кириген делегтеривисти Чазак бүрүнү-биле күүсеткен. Ынчангаш оон ажылынга «эки» демдекти салыр мен».

Чазак Отчедун танышканнар оон-даа өске саналдарны, сүмелерни, делегтерни кириген. Республиканың бүгү кожууннарының, хоорайларының ажыл-ишчилери, чурттакчы чонун 2001 чылда Чазактын кылып чоруткан ажылының Отчедунга «эки» деп үнелелди берген.

Чазактын Отчедун чугаалажып турар үеде чоннун кириген шүгүмчүлөлдиг саналдарына, делегтеринге, сүмелеринге үндөзүлээш, ону күүседиринин талазы-биле хемчеглерни Чазак ажылдап кылган. Ону февраль 6-да болган Чазак хуралына чугаалажып көргөш бадылаан, оларны боттандырынын ажылы чер болганда бо хүннерде эгелей берген.

Владимир САТ, ТР-ниң Чазак Аппаратының организастыг эргелелинин сектор эргелекчизи.

Кызыгаардан медээ

БАЗА БИР ҮҮЛГЕДИГ

Январь 5-те кызыгаарның тыва участвонга боо даажы база катап дыңналган. Бо херек кызыгаардан бир км черде Хандагайты суурнун кыдылыга болган.

Эзирик 6 оол, албан хаггаш чанып орган ийи кызыгааржының чүк машиназын эрттирбейн, оруун дуй туруп алганнар. Эзирик оолдар ында кызыгаар албанының начальниги лейтенант Эрес Донгакты кабинадан ушта тыртып алгаш, араатанзы-биле эттеп эгелээн. Чолаачы, анаа дайынчы Дмитрий Корепанов офицер эжинге болчуп тургаш база эттеткен.

Лейтенантының пистолет-

биле агаарже аткан сагындыры эзирик оолдарны оваартпаан. Лейтенант халдаан оолдардан арай боорда адырып алгаш, суурда милиция черинге маңнап чеде берген.

Хулиганнар ол үеде чолаачыны болгаш машинаны кады алгаш чоруптарын оралдашкан. Кайда боор, машинаны башкарып чадааш, каапканнар. Чолаачы дораан-на кызыгаар заставаныңа дыңнадышкан.

Дерзиди үүлгедикчилерни дилеп эгелээн, оларның бирээни оон мурнунда контрбанда кылганы дээш туттурган адазының өжээнин негеп келгени илерээн. Каш шак эрткенде, милиция

хулиганнарның ийизин туткан. Эмчилерин түннелин езугаар алырга, эттеткен кызыгааржыларның ишти-баары үрелгени илерээн.

Кызыгаарга болушкунну Тываның Президентизи Ш.Д. Ооржакка, прокуратура, ИХЯ органныңа дыңнаткан.

Дерзиди хулиганнар моон сонгаар ыңдыг херек үүлгедир болза, оларны шуут узуткаар команда алганын Федералдыг кызыгаар албанының Забайкалье девискээр эргелелинин начальниги генерал-лейтенант Мансур Валиев дыңнаткан.

Олег ТИТОВ, полковник.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдың январь 31-де № 1118 Чарлыгы-биле кадык камгалалына ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үр-түндүг ажылы дээш кадык камгалал ажылдакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медалы-биле

Перинаталдыг төптүн кол эмчизинин оралакчызы Лидия Монгушевна КӨК-ООЛДУ шаңнаан.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

«Фтизиатрия» ТРО-да эмчи-фтизионсдиатр Александр Георгиевич МАТРАШКИНГЕ; Чөөн-Хемчик кожуун эмнелгезинин акушер-гинекология эмчизи Надежда Назыновна ОЙДУПКА;

Өвүр кожуун эмнелгезинде дүрген дуза фельдшери Галина Монгушевна ТАСКА;

«Тываның агаар оруктары» ААН-ниң эмчи амбулаториязының эргелекчизи Кунзеңмаа

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдың январь 25-те № 1116 Чарлыгы езугаар Тожу кожууннун ажылдакчыларын шаңнаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты

Ий сумузунун «Улуг-Даг» арбанында иви кадарчызы Торлуйт Самзыраевич АККА;

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Ырбанда эмнелге амбулаториязының эргелекчизи Бронислав Болеславович ЛАШЕВИЧИГЕ;

«Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Хереловна ЧАДАМБАГА ты-выскан.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Кызыл хоорайда диш эмнээр поликлиникада экономист Зоя Павловна БЕЛОГЛАЗОВАГА тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле

Би-Хем кожууннун Тарлаг суурда фельдшер-аптека пунктуунда санитарка Августа Яковлевна КАЗАЧАНОВАГА;

Сүт-Хөл кожуун эмнелгезинде лаборант Сергей Даржаевич САЛЧАКТЫ;

СПИД-биле профилактика болгаш демисел төвүнде эмчи-эпидемиолог Наталья Доржуевна ООРЖАКТЫ шаңнаан.

Ырбанда ортумак школаның директору Надежда Петровна КАЗАНЦЕВАГА тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижии-биле

Тоора-Хем ортумак школазында социал педагог Бичен Максимовна КОЛДУ;

Азас ортумак школазында эге класстар башкызы Карма Көк-Хунаевна ОЮННУ;

Тоора-Хем суурда Культура бажынының методизи Валерий Сатович САМУКАЙНЫ;

Күш-ажылдың хоочуну Монгуш Кокович СОСКАРНЫ шаңнаан.

Элдеп-чиктиг чаңнаашкындар

БАЙЫП

Кызыл хоорай чагыргазының ажыг суксунну ынай тур дивес мэринин адын адавас-даа болза, элдеп-чиктиг чаңнаашкындары-биле ат-сураа алдаржаан, хамыкты кайгаткан төл-ле болгай. Чагыргага келген дораан акша айтырган херээжен улусту «акшаңар ында-бирек черде» дээш майтаан. Декрет шөлээже үнүп, аш чарлап, Путинге майт-шорт сөстүг чагаа бижип, Красноярскиге барып сонгулдага киржип, ажылдаар кабинетинге шалдан херээжен чуруу азып ап дээш, че, оон-даа ынай хөктөп, улус хөгледип турган чүүлдери бажын ажыг. Оон удагпас хоорай чагырар эрге-хүлээлгезинин хуусаазы төнер, оон хөктээшкениринден хөңү калган хоорайжылар ону ам база катап сонгуй бээр дээрзинге идегел барык чок.

Ынчалза-даа мэрнин албан бижиктеринге ат салыр эргедужаалын хоорайны херек кырында чагырып турар оон ажылдакчылары ам-даа ол турзун деп күзээри билдингир. Чүге дээрге оларның холунда кире берген Кашин оларга алыксаан чүвезин берип, херек документи-лерге ат салып берип олурар, а олча-ажыктар хоорайның өңчү комитетинин бажында олуруп алган Елена Тунёванын, оон өг-

бүлезинин хууда карманынче кирип турар. Мэрнин 4 чыл иштинде чагырыкчылаан үезинде, Тунёварның өг-бүле капиталы каш катап көвүдээнин санап түннээри берге. Елена Тунёва дээрге калган Эппитин уруу дээрзин сагындырып каалы. Оон адазын Кашин доп-дораан оралакчызы кылып алчык, ол боладып каарга, оон уруун чиштиг черге олуртуп кады. Моон көөрге, мэр оларның кадыг холунда аспактадып алган, олардан адырлыр арга чок хамаарылгалыг олурары бо. Ам оларның акшазының күжү-биле Чазак даргазының сонгулдаарына киржир дээш чүткүп, а демгилери оон холунун үжүү-биле боттарының байлакшылын улам байыдып алып сорулгалы илден.

Ажылы-биле чугаалаарга, адазының ажыг арагадан ужукталдырып каан бизнеси-биле үс-түнде өг-бүле Кызыл хоорайны садыг-наймаазы-биле шыва алы берген дизе, хөөредиг болбас. Дөргүл-төрелинин, таныш-көрүжүнүн, эш-өөрүнүн адында кылдыртып кааны ак-кызыл киоскилер, садыглар хоорайны дола бергенин төпте «Октябрьский» деп садыгдан-на көрүп болур. Оларның ол сайгарылга төптөринде пиво, арага суксуннары,

ЧАА ЧЫЛДЫҢ КЕЖЭЭЗИНДЕ

Чаа чүс чыл – Чаа чылдың байырланчыг кежээзинде
Чаш хар ышкаш сеткил арын сөңнежили!
Амыдырал мөңгө чыры саарылган
Айдың дээрде чивенешкен сылдыстар.

Хылызын дег чуга хыраа айыраңнап,
Кырган, чаш-даа өөрүшкүгө чайгатсын!
Чүрөктөргө уттундурбас хүннерни
Чуртталгага чүткүлүвүс каастазын!

Салым-хуувус чарлышкында чорза-даа,
Чаагай хүнде ужуражып келир бис.
Айлаң-куштан бижиң алган аялга
Айдың саарган чараш кежээ куттулзун!

Чаа чылдың байырланчыг кежээзи –
Чалы-назын күзелдерниң эгези.
Ада-чуртум, аал-чонум өөрүшкүлүг,
Амыр-шөлзөн келир үе мандып турзун!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

ШАГАА

Чаңыл болган тыва чонум байырлалы –
Шагаа хүнү шуптувусту хөгледипти.
Көвей өөрүм дөгереви чыгып келди,
Хөөрежиң, сагыш хандыр ойнаалыңар.

Чажымдан-на сонургааным
Шагаа дойнун магальын.
Аът чылдың Шагаазы
Амыргын-на, амыргын!

Чараш кылдыр дериттинген шанактыг Аът
Чанывыста саяктадып чедип келди.
Чаагай харны дөгереви сүзе-сүзе,
Чарышпышаан, каткы-хөглүг оруптувус.

Чажымдан-на сонургааным
Шагаа дойнун магальын.
Аът чылдың Шагаазы
Амыргын-на, амыргын!

Оксана ОНДАР.

Чыргакы суур.

Кожамыктар

Уйгузу чок күчүтенге
Улуг-Хемге келир сен бе?
Уран-шевер кыстарыңга
Ужук-чүскүк болур сен бе?

Хову-Аксы, Чеди-Хөлге
Қобалт үзүлбезин.
Тандыжылар мөөрейге,
Танцы-самга алыспазын.

Чеди сьлдыс Долаан бурган
Черивисти камгалазын.
Чечен-мерген тыва чонум
Четче-бүрүн чурттап чорзун.

Кызыл кожуун хаалгазы
Кыска, оолга ажык турзун.
Чөөн кожуун, Чадаанага
Чөрүлдээлер турбас болзун.

Зоя БАЙЫР-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

БАЯН-КОЛУМ
Хенче малым оьттап ханмас
Хербис дагыг Баян-Колум.
Хепти быжып, даарап кедер
Хертеш сынныг шевер
чонум.

Барыын кожуун, Бай-Тайгаже
Баар аалчы хөй-ле болзун.
Ак-ла баштыг Мөңгүн-Тайга
Алдын, мөңгүн хайырлазын.

Бүүрелчинниг хая-даштыг,
Бүүзек дагыг Баян-Колум.
Бажың-балгат тудуп кылыр
Балды-бижээ чидиг чонум.

Сүмбер-Уула Сүт-Хөл кожуун
Чүглүг эзир чурту болзун.
Чаптып баткан Чаа-Хөлге
Чаагай дүжүт үнер болзун.

Кадыг бизең сүүр дагыг
Кара-Булуңнуг Баян-Колум.
Каш чүзүн малын малдаан
Каткы-хөглүг бай-ла чонум.
Багыт-оол БАЙ-КАРА.

**КУДАГА
ЙӨРЭЭЛ**

Сөзү болгаш аялганы
Бүрүлө УЛАР-ООЛДУУ

Куда дүшкен черге келгеш,
Кундаганы көдүргештиң
Аас-кежик, чедишкинни
Ажы-төлгө күзээлиңер.

Салгын ышкаш дүрген
маньг

Саяк базар аъттыг болзун.
Сагтан сүдү, саржаг, быштаа
Сава сыңмас турар болзун.

Алаак, арыг кезий оьттаан
Ала малы арбын болзун.
Авазының эдээн туткан
Ажы-төлү көвей болзун.

Белен эвес шыдап эртер
Бергелерге торулбайн.
Көвей чылдар дургузунда
Хөглүг-омак чурттазыңнар.

Аът мал угаанныг,
Ада кижик чагыгыг.
Бенниң кулуну эдегри,
Мээс хары эриичел.
Чоржаң дээш аьдың улдава,
Човадым дээш эжиң чемелеве.
Чарыш аьдың чарывас,

Чаа чыры

ВАЛЬС ТЕМПИЗИ-БИЛ.

КУ-ДА ДУШ-КЕН ЧЕР-ГЕ-КЕЛ-ГЕШ КУН-ДА-ГА-НЫ
КӨ-ДУР-ГЕШ-ТИМ, ААС-КЕ-ЖИК ЧЕ-ДИИШКИННИ
АЖЫ-ТӨЛ-ГЕ КУ-ЗЭЭ-ЛИ-ЦЕР.

Угаадыглар

Чарынчыны хилис үндүрбе.
Аалчы келирин аът эндевес,
Аң изин аңчы эндевес.
Аргамчыны узун диве,
Алыр олчаны эвээш диве.
Аьтты чааш деп болбас,
Артты амыр деп болбас.

Даалымба тон хырлбас,
Дагалыг аът ушпас.
Аалга келгеш аяк шай кагба,
Арт-сынны чажыг чок ашпа.
Чорук чорааш чончу чор,
Соруг манааш эрес бол.
Биче МОНГУШ.

Чечен чугаа

Ажык-чарлыг чорук, демократия чуртка тергиидеп үнген соонда, көдээ чоннуң амыдыралыңга хөлзээзиниң өскерлишкиннер болуп эгелзэн. Дүүн чаа-ла коммунист чораан кижилер арын-нүүрүн артыңга кагаш, «демократтар бис» деп алгыржып, хөй-ле хоозун чугаазын чугаалап, «сагыл» четтирип чораан партиязын бактап, чондан бичии-даа болза, ат-алдар ажылдап аарын бодай берген.

Алексей Аңчыевич — хоочун ажылдакчы, ооң кылбаан, тутпаан ажылы чок. Колхоз даргалап, совхоз директорлап, партком секретарылап, сөөлүндө ыаш ажыл-агый черин директорлап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаче үнген. Назы-хары 70 ашкан-даа болза, адак-бышкаа чиик. Ол-ла суурунда чурттап ора. Амыдыралда болуп турар өскерлишкиннерни көрүп, бодап оргаш, ооң сеткил-сагыжы дүвүрей бээр. Чамдыкта шуут шыжыгар апарган. Бирде көдээ совет даргазынга кылаштап чеде бергеш: «Ону, мону кылып көр» – деп сүмелеп-даа турар. Ыяш ажыл-агый чериниң директорунга баргаш: «Машина-техникаң сандарады, ажыл-агыйыңны шыңгырадып көр» – деп чагып-даа келген. Ону тоор кижик-даа чок болган.

Бир хүн бажыңыңга олурда, көдээ советтин чарылгазы урут чедип келгеш:

– Дарга силерни 2 шакта чедип келиңер дидир – дээш чоруй барган. Кел дээн кедилиг. Алексей Аңчыевич ол-ла шагында кылаштап чеде берген. Көдээ совет даргазы Алексей Аңчыевични каткы-хөглүг уткуп хүлээп алган.

– Силерни келдирткен чылдагааның мындыг, үр үеде колхоз, совхоз удуртуп, багай эвес ажылдап чораан болгай силер. Сөөлгү

үеде байдал өскерилген, ону менден артык билер силер. Ажык-чарлыг чорук, демократия дээш ажыл-агый сандарап эгеледи, чоннуң амыдыралы бергедеп кел чыдыр. Эң берге байдалда пенсионерлер кээр хевирлигдир. Оларны бир аңгы чыып хуралдаткаш, ооң даргазынга силерни соңгуп кагза, кандыг ирги деп сүмележи көрзе дээш келдиртим — дээш, суму даргазы Алексей Аңчыевичиниң арнынче каттырымзап көрүп алган орган.

– Ажырбас, даргам, орта чөпшээрэжиң болур мен. Оларны хөй кези мээң холумга ажылдап чораан кижилер-ле болгай – деп, Алексей Аңчыевичиниң хөй-аьды көдүрлүп орган.

– Ам удавас чаа хоойлуга дүүштүр суму чагыргазының даргазының сонгулдазы болур, ол-ла хуралга мени суму чагыргазының даргазының кандидатынга депшидер кылдыр саналдан кирип көрүңерзе кандыгыг? – деп, даргазы Алексей Аңчыевичиниң бодаваан-даа, сагынмаан-даа айтырыын салган. «Кончуг кажар дилгини көрдүңме, чаңгыс окбиле ийи койгунну адар деп олур. Ийи чыл суму даргалааш, чүндө кылып чадап каан эш болгай. Сонгулда чоокшулап кээрге, кырган-дичең пенсионерлер диве чоокшулап, оларга чашпывас болза, херек бүтпес дээрзин билип ораң-дыр» деп иштинде боданган. Шынап-ла, суурнун чурттакчыларының 50 хузу пенсионерлер болу берген. Ажыл-агый сандараарга, аныяк кижилер ажыл дилеп, өскээр көшкүлей берген. Алексей Аңчыевич боданып оргаш чугаалай-дыр:

– Ажыл-агый дыка сандарай берген чүве болгай. Силерге сүмелеп-даа турдум. Ажылдап турган улус-тур силер, чоп деп-

шидип болбас деп. Хоойлу езугаар чон депшидер болгай. Ол айтырыгың хуралга чугаалажып көөр бис, пенсионерлер чүү дээр эвес.

– Арга-дуржулган дыка улуг болгай, мээң дугайымда таарыштыр чугаалап көр, чон силерни дыңнаар. Чамдык кижилерни билбес эвес силер, пенсия үезинде үнмес, хлеб доктаамал сатпас, эндерилген «адрестер» дээш-ле хөй чүвезин чугаалап туруп бээр эвеспе – деп, даргазы Алексей Аңчыевичини чула сургап эгелзэн. «Кызып-ла орап эр-дир ийин, чон дөмей-ле сени бадыла-вас, мен-даа канчаар, пенсионерлер шийтпирлээр ыйнаан» деп, хоочун иштинде бодап орган.

Даартазында кежээкиниң 5 шак четпээнде-ле пенсионерлер клубту долдур олурупкан. Орта чүглө пенсионерлер эвес, пенсия назыны чеде берген кижилер безин сонургап чедип келген. Суму даргазы хуралды ажиткаш, сөс ап чүве чугаалаан соонда, суурнун пенсионерлер даргазынга Алексей Аңчыевичини бир үн-биле бадылап алганнар. Ооң ат-алдарын, арга-дуржулганы чон билер-ле болгай.

Ам хуралды Алексей Аңчыевич башкарып кирипкен. Чуртта тургустунуп келген байдалды кысказы-биле чугаалааш, чоокта чаа тус чер бот-башкарылганы дугайында хоойлуга үндезилээш, удавас суму даргазы эвес, сумунуң чагырга даргазынга сонгулдлар болурун демдеглээш, сонгулда ажык демократияның адаа-биле хөй кандидаттар киржилгелиг эртерин Алексей Аңчыевич тодаргай чугаалап берген.

– Хуралдың хүн айтырыгында суму чагыргазының даргазының эрге-дүжүлгезинче кандидатты депшидери көрдүнүп ту-

МЕНИ

